

УДК 330.342

Феофанов Л.К.
*кандидат економічних наук,
доцент кафедри обліку і аудиту
Запорізької державної інженерної академії*

МОТИВАЦІЯ ЯК ФАКТОР ЕФЕКТИВНОСТІ ВИРОБНИЧОГО ПРОЦЕСУ В КОНТЕКСТІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ЕКОНОМІКИ ТА СУСПІЛЬСТВА

MOTIVATION AS A FACTOR OF PRODUCTION EFFICIENCY IN THE CONTEXT OF ECONOMY AND SOCIETY TRANSFORMATION

АНОТАЦІЯ

У статті проаналізовані погляди закордонних теоретиків-економістів на проблему трансформації радянської економіки й суспільства. Встановлено, що головною проблемою радянської економіки була відсутність потрібної мотивації та слабка здатність до самоорганізації. Всі підприємства та установи знаходилися під повним контролем влади, не залишаючи для індивіда достатніх стимулів для саморозвитку, через що не працював головний ринковий механізм – здатність до саморегулювання.

Ключові слова: регульована економіка, індустріальне суспільство, постіндустріальне суспільство, самоорганізація, конвергенція.

АННОТАЦИЯ

В статье проанализированы взгляды зарубежных теоретиков-экономистов на проблему трансформации советской экономики и общества. Установлено, что главной проблемой советской экономики было отсутствие нужной мотивации и слабая способность к самоорганизации. Все предприятия и учреждения находились под полным контролем власти, не оставляя для индивида достаточных стимулов для саморазвития, из-за чего не работал главный рыночный механизм – способность к саморегулированию.

Ключевые слова: регулируемая экономика, индустриальное общество, постиндустриальное общество, самоорганизация, конвергенция.

ANNOTATION

In article views of foreign theorists-economists of a problem of transformation of the Soviet economy and society are analysed. It is established that absence of the necessary motivation and weak ability to self-organization was the main problem of the Soviet economy. All enterprises and organizations were under complete control of the state, without leaving for the individual of sufficient incentives for self-development because of what the main market mechanism – ability to self-regulation didn't work.

Keywords: regulate economy, industrial society, post-industrial society, self-organization, convergence.

Постановка проблеми. Проблема побудови ефективної ринкової економічної системи на теренах незалежної України не втрачає свої актуальності навіть після 23 років зі дня отримання незалежності. Більш того, актуальність цієї проблеми лише зростає разом із прийняттям доленосного рішення про євроінтеграційний напрям економічного розвитку.

Розуміння закономірностей економічного розвитку, взаємозв'язок процесів розвитку з інституціональною структурою суспільства є важливою умовою розробки ефективної економічної політики держави. Багатий матеріал для виявлення закономірностей розвитку, ви-

значення його ключових факторів дає вивчення історії господарського життя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Економічна система Радянського Союзу мала ряд істотних особливостей. Багато зарубіжних економістів намагалися дати їй узагальнену характеристику та спрогнозувати її майбутнє, а саме: Л. Мізес, Ф. Хайек, В. Ойкен, У. Ростоу, Г. Гросманн, Дж. Гелбрейт, Д. Белл., Я. Тінберген і ін.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Дуже важливим є питання подолання недоліків, властивих командно-адміністративній економічній системі, яка панувала в нашій країні за часів СРСР.

Постановка завдання. Автор робить спробу проаналізувати та узагальнити погляди зарубіжних економістів-теоретиків на розвиток економіки та суспільства СРСР.

Виклад основного матеріалу дослідження. Головними рисами господарської системи СРСР були державна власність практично на всі матеріальні ресурси, монополізація й бюрократизація економіки в специфічних формах, централізоване економічне планування як основа господарського механізму. Господарський механізм адміністративно-командної системи передбачав, по-перше, безпосереднє управління всіма підприємствами з єдиного центру, що зводило нанівець самостійність господарюючих суб'єктів. По-друге, держава повністю контролювала виробництво й розподіл продукції, у результаті чого виключалися вільні ринкові взаємозв'язки між окремими господарствами. По-третє, державний апарат керував господарською діяльністю за допомогою переважно адміністративно-розпорядничьких методів, що підривало матеріальну зацікавленість у результатах праці.

З моменту виникнення соціалістичної держави серед економістів велися дискусії про можливість існування планового господарства в тривалій перспективі. Австрійські теоретики Л. Мізес і Ф. Хайек [1, с. 108] були впевнені в нежиттєздатності цієї системи, вони були прихильниками теорії «логічної й практичної нездійсненності соціалізму». Зокрема, Л. Мізес думав, що централізовано встановлювані ціни

унеможливлють досягнення економічної рівноваги. Ціна перестає виконувати роль регулятора ефективного розподілу ресурсів, тобто зникає основа для вибору найбільш ефективного використання факторів виробництва, капіталу й праці. Регульована економіка створює можливості для сваволі чиновників. Сваволя неминуча, тому що навіть при абсолютній чесності, освіченості й благих намірах чиновники не мають у своєму розпорядженні які-небудь надійні інструменти, що дають змогу правильно визначити напрями розвитку. Планове господарство може протриматися відносно довго, лише наслідуючи те, що виробляється за його межами, і неминуче запізнюючись при цьому. Повсюдне утвердження соціалізму означало б його швидку катастрофу.

Деякі західні економісти (В. Ойкен, К. Тальхейм) доводили, що в соціалістичній економіці відсутній внутрішній імпульс розвитку, оскільки виробничі відносини в ній замінюються технічними зв'язками й позаекономічними відносинами управління [2]. Однак, на наш погляд, це твердження хибне. Оскільки джерелом розвитку є суперечності, то варто було б визнати, що такі при соціалізмі відсутні. Оскільки суперечності між безмежними потребами й обмеженими ресурсами наявні в будь-якій економічній системі, то й кожна з них має джерело розвитку. Найбільш слушною нам представляється точка зору Й. Шумпетера, Я. Тінбергена, Е. Хеймана та ін., які ототожнюють економічні закони із психологічними, що однаково виявляються в будь-якій економічній системі.

Суперечки про ефективність і життєздатність централізовано планованої економіки велися аж до Другої світової війни. У роки війни й післявоєнного відновлення система показала свою здатність вирішувати в надзвичайних умовах складні завдання, однак із середини 1950-х рр. радянська економіка стала втрачати динамізм розвитку. У середині 1960-х рр. у СРСР були розпочаті серйозні спроби проведення економічних реформ, які стали показником внутрішньої еволюції соціально-економічного устрою країни, однак напрями цієї еволюції були невідомі. Тому реформи радянської економіки викликали дискусію серед західних економістів про характер розвитку радянської економіки. Методологічну основу цих суперечок становили теорії зміни стадій економічного зростання.

У другій половині ХХ ст. виникло безліч концепцій, що відображали трансформації економічних і соціальних структур, у центрі яких стояла ідея науково-технічної революції.

Так, найбільш використовуваним у західних підручниках є підхід, коли виділяють:

- 1) традиційне суспільство (докапіталістичне);
- 2) капіталістичне суспільство (включає ранню, перехідну форму індустріального суспільства, що зародилася в XVII-XVIII ст. у Західній Європі, а також індустріальне суспільство, по-

чинаючи із середини ХІХ ст.);

3) постіндустріальне суспільство (з 60-х рр. ХХ ст.).

Таким чином, людство проходить ніби три «хвилі» цивілізації. У традиційному суспільстві переважало сільське господарство, в індустріальному – промисловість, у постіндустріальному – сфера послуг, у якій визначальну роль відіграє інформація. Інформація в сучасному суспільстві стала фактором, що впливає на весь його розвиток.

Термін «індустріальне суспільство» з'явився у філософській літературі завдяки основоположникам соціології – О. Конту й Г. Спенсеру. Поняття «постіндустріальне суспільство» ввів у науковий обіг сучасний американський учений Д. Белл [3]. Відмінність індустріального й постіндустріального суспільств, на думку Д. Белла, полягає в тому, що «осьовим інститутом» індустріального суспільства є приватна власність, а постіндустріального суспільства – творче знання.

До теорій трансформації належить і широко відома концепція У. Ростоу [4], що знайшла багатьох прихильників і названа ним «теорією стадій економічного зростання». Теорія містить аналіз розвитку в Новий і Новітній час, здійснюваний на основі «методу стадій» – виділення етапів господарського зростання суспільства. У. Ростоу виділяє п'ять «стадій» у розвитку суспільства:

- 1) традиційне суспільство;
- 2) стадія створення передумов для підйому;
- 3) стадія зрушення;
- 4) стадія зростання;
- 5) період високого рівня масового споживання.

У традиційному суспільстві існує межа зростання вироблення продукції на душу населення, у сучасному суспільстві такої межі немає. Традиційне суспільство, обмежене рівнем розвитку науки й технології, визначається У. Ростоу як перша стадія зростання. Друга стадія, перехідна від традиційного суспільства до сучасного, розглядається як період створення передумов для підйому виробництва. Суспільство в процесі переходу – це період, коли створюються умови для «зрушення», тобто нагромаджуються умови, необхідні для переходу до індустріальної цивілізації. Період (стадія) зрушення – це період промислової революції, що була пов'язана зі зміною методів виробництва. Стадія зростання – «це стадія, коли економіка демонструє, що в неї є технічні й підприємницькі можливості виробляти, якщо не все, то майже все, що вона воліє виробити» [6, с. 25]. Період просування суспільства від початкової стадії до «стану зрілості» триває, на думку У. Ростоу, 60 років. П'ята стадія характеризується високим рівнем масового споживання. У цей період ведучими стають галузі, що виробляють товари масового споживання й послуги, виникає особливий тип державної політики, що одержав назву держава

суспільного добробуту.

Теорія стадій економічного зростання дуже близька розподілу всесвітньої історії на традиційне, індустріальне й постіндустріальне суспільство. Одна із причин цього полягає в тому, що в основу періодизації покладений розвиток знарядь праці. У. Ростоу пояснює, що в підсумку, розходження між традиційним і сучасним суспільством полягає в тому, що рівень капіталовкладень у традиційному суспільстві є низьким відносно приросту населення.

Прихильники теорії індустріального суспільства намагалися знайти відповідь на питання: чи здатна економіка радянського типу пристосуватися до глобальних змін, що відбуваються, і відповідним чином трансформуватися? Думки теоретиків розділилися. Ті з них, хто був схильний вважати, що розвиток радянської економіки йде в руслі всесвітньої господарської еволюції, розробили теорію конвергенції. Прихильники цієї концепції вбачали в суспільному розвитку сучасної епохи переважну тенденцію до зближення двох соціальних систем – капіталізму й соціалізму з їх наступним синтезом у «змішаному суспільстві», що поєднує позитивні риси й властивості кожної з них [3, с. 89]. Ця тенденція обґрунтовувалася об'єктивними процесами інтернаціоналізації економічної й культурної діяльності в сучасну епоху, всесвітнім характером науково-технічної революції, необхідністю спільного рішення глобальних проблем, що зачіпають рівною мірою все людство. Теорію конвергенції розробляли П. Соркін, Дж. Гелбрейт, У. Ростоу, Ж. Фурастьє, Я. Тінберген і інші.

Так, Р. Арон, Ж. Фурастьє, А. Лалєф вважали, що не існує принципової відмінності між радянським і західним суспільствами. Існує два різновиди того самого прогресивного індустріального суспільства.

Дотримуючись цієї позиції, німецький економіст Е. Бетхер висунув концепцію двох фаз індустріального зростання. Відповідно до цієї концепції, трансформація економіки, як на Заході, так і на Сході зумовлена вичерпанням можливості екстенсивного зростання, що, насамперед, пов'язане з дефіцитом трудових ресурсів. Необхідність переходу у фазу інтенсивного зростання потребує змін у системі матеріального стимулювання. Для економіки радянського типу це означає залучення в практику управління інструментів ринку, зокрема, перехід на ринкові принципи ціноутворення. Таким чином, радянська економіка змушена буде наближатися до капіталістичного ринку. Однак, залишаючись централізовано-керованою, вона буде ставати усе більш суперечливою й неефективною.

Голландський економіст Я. Тінберген припустив, що в сучасних умовах може існувати єдина раціональна господарська система, що поєднує елементи плану й ринку, економічних

і соціальних критеріїв. До цієї оптимальної моделі й рухаються економічні системи як західних, так і східних країн. «Тому що цілі соціальної й економічної політики Заходу й Сходу все більше зближуються, а серед багатьох мислимих структур лише одна є оптимальною, обидві структури поступово розвиваються в напрямі до цього оптимуму» [5, с. 436]. Силою, що спонукає до руху в бік все більшої раціоналізації, є наука, роль якої в суспільстві неухильно зростає.

Дж. Гелбрейт вважав [7, с. 456], що зближення двох економічних систем зумовлено об'єктивними вимогами до організації сучасного виробництва у вигляді великих господарських комплексів, що діють планомірно й погоджують свої плани один з одним. Промислове виробництво у фірмах-гігантах контролює група адміністраторів і фахівців, так звана техноструктура, що потім приходиться до влади й у суспільстві в цілому. Технократи не прагнуть до рішення соціальних проблем, а орієнтуються на зміцнення своїх позицій шляхом розширення випуску все більш складної продукції, в основному військового призначення. Тому група адміністраторів і фахівців, що перебуває у влади, зацікавлена у збільшенні державного бюджету і гонці озброєнь. У підсумку радянська економіка втрачає свою соціальну спрямованість і стає різновидом сучасної технократичної системи з усіма її суперечностями й соціальними конфліктами.

Таким чином, автори теорій конвергенції дійшли загальної висновку, що в міру зміцнення міжнародних зв'язків і розширення економічної інтеграції подібність двох систем буде збільшуватися. Однак розходження моделей повністю не зникне. У. Ростоу і Д. Белл вважали, що ці розходження можуть навіть підсилюватися в тій мірі, якій господарська система залежить від політичних й ідеологічних факторів.

Критики теорії конвергенції не поділяли цих висновків. Наприклад, західнонімецький радянолог Г. Вагнер вважав, що «конвергенція в змісті руху до єдиної, однозначно обумовленої оптимальної системи не вимальовується як основна течія історичного процесу» [5, с. 437].

Висновки. На наш погляд, головною проблемою радянської економіки була відсутність потрібної мотивації та слабка здатність до самоорганізації. Всі підприємства та установи знаходилися під повним контролем влади, не залишаючи для індивіда достатніх стимулів для саморозвитку, через що не працював головний ринковий механізм – здатність до саморегулювання. Інститути, що забезпечують саморегулювання економіки, не створені й після 23 років незалежності України, незважаючи на високий рівень відкритості економіки країни й скорочення втручання держави в економіку. Таким чином, неподолання проблем, які беруть початок в радянській економічній системі, стає на заваді євроінтеграції.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Хайек Ф. А. Пагубная самонадеянность / Фридрих Август фон Хайек – М.: Новости, 1992. – 302 с.
2. Лобунець О. Критика буржуазних поглядів на механізм функціонування соціалістичної економіки / О. Лобунець, З. Калініченко // Економіка Радянської України. – 1976. – № 11. – С. 38–46.
3. Bell D. The coming of post-industrial society: a venture in social forecasting / D. Bell – New York: Basic Books, 1990. – 616 p.
4. Rostow W.W. The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto / W.W. Rostow – New York: Cambridge University Press, 1991. – 274 p.
5. История экономических учений: (современный этап): Учебник / Под общ. ред. А.Г. Худокормова. – М.: ИНФРА-М, 1999. – 733 с.
6. Щекин Г.В. Социальная философия истории (теория социального развития): Монография / Г.В. Щекин – К.: МАУП, – 1996. – 152 с.
7. Гэлбрейт Дж. Новое индустриальное общество / Дж. Гэлбрейт – М.: «Транзиткнига», 2004. – 602 с.
8. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / Д. Норт.; пер. с англ. А. Н. Нестеренко – М.: Фонд экономической книги «Начала», 1997. – 180 с.
9. Ойкен В. Основные принципы экономической политики / В. Ойкен – М.: Прогресс, 1995. – 496 с.